

Valoarea fonetică a slovelor chirilice în cartea *Parimiile preste an* a Mitropolitului Dosoftei. Despre **Ѣ, Ѧ, ѧ** în poziție **ε**¹

Mădălina Ungureanu

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Résumé: Cet article se propose de faire quelques remarques sur l'utilisation et la valeur phonétique des sloves cyrilliques **Ѣ, Ѧ, ѧ** dans un texte roumain de la deuxième moitié du XVIIe siècle, *Parimiile preste an*, publié à Iași, en 1683, par le métropolite moldave Dosoftei. L'auteur prend aussi en compte l'utilisation de ces sloves dans d'autres textes roumains de l'époque, qui puissent fournir des arguments pour établir les valeurs phonétique des caractères cyrilliques envisagés.

Mots-clés: Dosoftei, valeur phonétique, édition critique, XVIIe siècle

1. Argument

Interpretarea valorii fonetice a slovei chirilice **Ѣ** sub accent, atunci când în silaba următoare există un *e*, este una dintre chestiunile controversate ale paleografiei româno-chirilice, fiindcă problema grafică este legată de discuția asupra trecerii diftongului [ea] la [e]. Ne-am propus să arătăm, în cele ce urmează, cum poate fi interpretată această slovă în cartea *Parimiile preste an*, publicată la Iași, în 1683, având în vedere ansamblul particularităților grafice ale acestui text, prin comparație cu alte texte ale lui Dosoftei și cu alte texte ale epocii.

2. Istoricul problemei

În privința valorii fonetice a slovei **Ѣ** și, implicit, a fenomenului reducerii diftongului *ea* la *e* în cuvinte de origine latină, opiniile specialiștilor sunt divergente.² Ilie Bărbulescu subliniază amestecul slovei **Ѣ** cu **ε** în textele vechi și conchide că scrierea

¹ Întâlnirea cu textul *Parimiilor preste an* al mitropolitului Dosoftei mi-a fost intermediată de domnul profesor Eugen Munteanu, și s-a dovedit a fi o întâlnire fericită și fructuoasă. Domnia sa mi-a propus, ca teză de doctorat, realizarea ediției critice a *Parimiarului* de la 1683; teza a fost susținută în ianuarie 2011, iar ediția critică a fost publicată la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, în 2012. Lucrarea de față reia, cu mici modificări, un fragment din *Nota asupra ediției* (p. 46-53).

² O sinteză a diverselor păreri asupra trecerii lui *ea* la *e* se găsește la Ivănescu 1947: 220-228.

cu **ѣ** reprezintă tradiția ortografică, iar cea cu **ѣ**, realitatea fonetică, deși admite posibilitatea ca **ѣ** să indice și pronunția scriitorilor: „Noi am putea admite cel mult că scriitorii mai pronunțau uneori, ca o modă, după vechea pronunțare: *iaste, leage*, și că tocmai aceasta îi făcea să amestece cu *este, lege* din limba vie” (Bărbulescu 1904: 155). Tot pe seama tradiției grafice sunt puse de O. Densusianu notațiile cu **ѣ** în poziție *e*, pornind de la aceeași realitate a alternanțelor grafice în cele mai vechi texte românești; în schimb, el admite posibilitatea ca în secolul al XVI-lea trecerea lui *ia* la *e* în cuvinte de tipul *iaste, piare* etc. să se fi produs doar în regiunile cu o evoluție fonetică mai avansată. În ceea ce privește cuvintele de origine slavă al căror etimon conținea un diftong, Densusianu consideră că și în acestea *ia* trecuse la *e* în secolul al XVI-lea (Densusianu 1997: 421-423 și 441). Al. Rosetti, pornind de la grafii în care **ѣ** sau **ѧ** apar în contexte în care sigur se pronunța *e*, susține că *ea* se monoftongase deja în epoca apariției primelor texte românești (care prezintă, toate, această alternanță grafică) și, deci, grafiile cu **ѣ** sau **ѧ** sunt tradiționale, pe când cele cu **ѣ** reflectă pronunția (Rosetti 1964: 129-130; Rosetti 1928). De aceeași părere este și L. Onu (Onu 1973: 317). G. Ivănescu atribuie slovei **ѧ** valoarea *e* în scrierile lui Dosoftei (Ivănescu 2000: 595; cf. și Ivănescu 1989: 55); acest *e* deschis reprezintă „o fază intermediară” în trecerea de la *ea* la *e*, fază care se menține și astăzi în regiuni din Ardeal (Ivănescu 2000: 477) și care caracteriza graiul aristocrației și al clerului din Moldova (Ivănescu 1944: 229). În *Istoria limbii române literare*, pornindu-se de la consecvența cu care Dosoftei notează **ѧ**, se conchide că procesul de reducere a diftongului nu era încheiat în toate regiunile, deci că grafia reproduce un fonetism real (Rosetti, Cazacu, Onu 1961: 136). A. Avram analizează grafiile cu **ѣ** din *Codicele Voronețean*, aduse de O. Densusianu ca argument în favoarea faptului că *ea* se monoftongase înainte de perioada primelor texte românești, și arată că în vremea respectivă **ѣ** sau **ѧ** notau un sunet diferit de *e* și care era diftongul *ea* sau, eventual, un *e* deschis (Avram 1964 I: 11-36). În *Istoria limbii române literare. Epoca veche*, Ion Gheție înclină să atribuie grafiilor cu **ѣ** și **ѧ** din secolul al XVI-lea, în regiunile în care *e* deschis s-a păstrat până astăzi, valoarea *ea* sau *e*, deși nu elimină total nici posibilitatea ca acestea să reflecte o pronunție cu *e* (Gheție 1997: 98; 303-304). Autorul are în vedere și atestarea prezenței diftongului *ea* în graiuri din preajma Bucureștiului, la începutul secolului al XVIII-lea (Gheție 1968). Editorii seriei *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, pornind de la ideea că „la nivelul unor graiuri populare, fenomenul închiderii diftongului *ea* la *é*, în poziție *-e*, a avut loc cel puțin cu două secole înainte de apariția primelor texte în limba română, în timp ce în altele, diftongul *ea* sau *e* se menține până astăzi” (Arvinte 1988: 49), convins să transcrie slovele în discuție prin *é*, marcând în acest mod posibilele pronunții: [ea], [e] sau chiar [e].

3. Interpretarea celor două slove în edițiile critice ale textelor lui Dosoftei

În textele lui Dosoftei, slovele **ѣ**, **ѧ** și **ѧ** au aceleași valori, așa cum arată utilizarea lor în variație liberă, de aceea vor fi discutate împreună în cele ce urmează.

În privința valorii acestor slove atunci când în silaba următoare există un *e*, editorii textelor lui Dosoftei nu sunt în totalitate de acord. Astfel, Ion Bianu, autorul primei ediții a *Psaltirii în versuri* (Dosoftei, *Psaltirea în versuri* (1660-1667), publicată de pe manuscrisul original și de pe edițiunea de la 1673 de prof. I. Bianu, Edițiunea Academiei Române, București, 1887), echivalează consecvent slovele **а** și **я** prin *ia*, iar pe **ѣ** prin *é*, chiar și în cazuri de fonetică sintactică, unde valoarea de diftong a ultimei slove este certă (*lérú spune*). D. Pușchilă arată că Dosoftei utilizează mai ales **а**, în locul slovei obișnuite în această poziție, **ѣ**, și conchide că **а** notează un sunet diferit de cel notat de **ѣ** (care este preferat pentru diftongul *ea* atunci când în silaba următoare există un *ă*: „Deci dacă Dosoftei se abate de la tradiție și nu scrie *lege*, pricina este că lui *e* accentuat latin nu-i mai corespundea diftongul *ea* din *ѣmnъѣdzъ*, de pildă; dacă totuș nu adoptă scrierea cu *e*, explicarea trebuie căutată în aceea că în graiul lui nu se ajunsese încă la *e* curat, ci la un *e* deschis, deci *lege*, treapta intermediară ce trebuie admisă și pentru forma literară *lege*. Pentru acest *e* Dosoftei întrebuițează litera **а**, iar cele trei sau patru cazuri de scriere cu *e* nu dărimă această concluzie, întrucât *e* deschis se poate ușor confunda cu *e* curat” (Pușchilă 1915: 11). N. A. Ursu arată că în poziție *e* apare mai ales slova **а** (celelalte două doar sporadic), iar valoarea sa în această situație este „*e* deschis, pronunțat ca atare și astăzi în graiurile românești” (Ursu 1974: XLV-XLVI) sau, dacă se află la început de cuvânt sau silabă, *ie*, întrucât în text apar sporadic și grafii cu *e*. Argumentul cercetătorului este, deci, prezența grafurilor cu **е** în textele lui Dosoftei, precum și în alte texte anterioare sau contemporane; în ediția *Psaltirii în versuri* (Iași, 1974) și în cea a *Liturgierului* (Iași, 1980), slovele sunt echivalate, în aceste poziții, prin *e*. Laura Manea trece în revistă discuția în jurul acestui fenomen și adoptă opinia lui G. Ivănescu, urmată apoi și de V. Arvinte, conform căreia **а** în poziție *e* are valoarea unui *e* deschis, fără a elimina total posibilitatea ca în unele situații mitropolitul să fi rostit *ea* sau un simplu *e*; apoi, autoarea inventariază situațiile în care slova respectivă apare în *Viața și petrecerea svinților*, în poziție *e* sau în alte contexte, precum și pe cele (destul de puține, de altfel) în care **а** / **ѣ** alternează cu **е** (Manea 2006: 152-187). În ediția *Psaltirii de-nțales* (Iași, 2007), Mihaela Cobzaru prezintă opiniile care susțin valoarea *ea* sau *e* deschis a slovelor în discuție în poziție *e* și adoptă echivalarea cu *ea*, *ia* după care prezintă situațiile în care apar în text slovele în discuție.

Observăm, așadar, că majoritatea specialiștilor care s-au ocupat de scrierile lui Dosoftei sunt de părere că în poziție *e*, *ea*, *i*, în cuvinte de origine latină, ca și în unele cuvinte de origine slavă sau maghiară, slovele în discuție aveau valoarea *e* deschis sau *ea*; diferă modalitățile de redare a acestei pronunții în transcriere: *ea* la Laura Manea și Mihaela Cobzaru, *é* la D. Pușchilă sau, mai radical, *e* la N. A. Ursu (care nu face, deci, nicio diferență în transcriere între **е** și **ѣ** / **а** / **я** în poziție *e*).

4. Situația slovelor în discuție în alte texte ale epocii

Pentru a observa mai bine valoarea slovelor în discuție în *Parimiile preste an*, am încercat să stabilim care erau pronunțiile specifice epocii. În acest scop, ne-am oprit asupra mai multor texte, pe care le putem grupa în următoarele categorii: a) tipărituri contemporane; b) documente contemporane; c) scrieri în limba română cu alfabet latin din epoca veche, cu autori români; d) scrieri în limba română cu alfabet latin redactate de străini.

a) În tipăriturile contemporane norma este utilizarea lui **А, Ё, Я** în contextul vizat; slova preferată diferă de la un text la altul. În unele texte, mai ales laice (avem aici în vedere *Letopisețul* lui Miron Costin³), slovele respective alternează cu *e*; la Dimitrie Cantemir, în schimb, norma este cu **А** sau **Ё**, ca și în textele lui Varlaam⁴.

b) În documentele din a doua jumătate a secolului al XVII-lea⁵, notațiile cu *e* sunt mult mai frecvente decât în textele tipărite. Aceleași texte demonstrează frecvența alternanță dintre **Ё** și *e*, semn că cele două slove aveau, pentru autorul documentului, aceeași valoare sau, eventual, valori foarte apropiate: *dreptă* (p. 452, doc. din 1679), *Ursaché* (editorul transcrie **Ё** sau **А** prin *é*; p. 519, doc. din 1683), *starosté* (doc. din 1683), *esté* (p. 470, doc. din 1680) etc.. În același timp, însă, predominante sunt notațiile cu **А, Ё, Я**. De fapt, documentele arată că scriitorii din cancelaria domnească sau de la Mitropolie păstrează norma tipăriturilor, în timp ce simplii preoți sau diaconi notează cu *e* sau fac confuzii de slove. Pe de altă parte, în Ms. 1498 BAR, care cuprinde însemnările viitorului stolnic Constantin Cantacuzino din perioada 1665-1669, cuvântul **ecme** apare frecvent.

c) În perioada veche a limbii române literare există puține scrieri cu alfabet latin⁶, dar acestea sunt importante pentru problema pe care o expunem aici. Primul text românesc scris cu alfabet latin (și grafie maghiară) este cartea de

³ Utilizat de noi în ediția realizată de Liviu Onu (Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei. De neamul moldovenilor. Viața lumii*, Ediție, postfață, tabel cronologic, note și glosar de Liviu Onu, 1996).

⁴ Am consultat, dintre textele lui Varlaam, *Răspunsul împotriva catehismului calvinesc*, în ediția alcătuită de Mirela Teodorescu (Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva catehismului calvinesc*, Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, 1984), iar dintre cele ale lui Dimitrie Cantemir, *Divanul*, în ediția realizată de Virgil Cândea (Dimitrie Cantemir, *Divanul*, Ediție îngrijită și studiu introductiv de Virgil Cândea, 1969).

⁵ Am avut aici în vedere textele reproduse cu alfabet latin în *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. II. *Acte interne (1661-1690)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, 2000. Din păcate, comparația dintre textele transcrise și cele câteva facsimile de la sfârșitul volumului arată că transcrierea este uneori inconsecventă, **мсте** din texte fiind transcris *este* (de exemplu, în documentul 456, de două ori; la fel, **вєскрєка** transcris *biserica*, **дрѡтє** transcris *drepté*).

⁶ Pentru prezentarea acestora, v. Daniele Pantaleoni, *Observații asupra textelor românești vechi cu alfabet latin (1570-1703)*, în „Philologica Jassyensia”, An III, nr. 7, 2007, p. 39-56.

cântece calvine cunoscută ca *Fragmentul Teodorescu*⁷, datată de Ion Gheție în perioada 1571-1575, scrisă de un român din Banat-Hunedoara. Aici, grafiile indică reducerea diftongului *ea* la *e* și a lui *ia* la *ie* în poziție *e* (despre care editorul spune că se realiza probabil ca un *e*). Aceeași situație este prezentă și în primul dicționar român-latin, *Dictionarium valachico-latinum*, cunoscut și ca *Anonymus Caransebesiensis*, care datează de la jumătatea secolului al XVII-lea⁸: „Diftongii [*ea*] și [*ia*] aflați în poziție moale sunt reduși constant la [*e*], respectiv [*ie*], sunete aflate foarte probabil în stadiul [*e*], respectiv [*ie*]” (Chivu 2008: 49). Normele, însă, oscilează: întâlnim *puterè* (p. 12), *mjere* (p. 90), *sêlé* (p. 131) etc., dar și *aceaia* (transcris de editor *aceaea*, p. 2), *csaia* (transcris *ceaea*, p. 23) sau *feal* (p. 43). În *Tatâl nostru* scris cu alfabet latin și ortografie polonă de Luca Stroici și publicat la Cracovia în 1594 (Pantaleoni 2007: 42), verbul de conjugarea a IV-a a *mîntui* apare, la imperativ, cu forma *mentuiaste*, care indică un diftong (în textul lui Dosoftei, în acest context apare *▲*), iar substantivul *putere*, cu forma *putarea*, care pare a indica tot un diftong (la Dosoftei găsim în acest context *▲* sau *✚*). În schimb, cuvântul de origine slavă *veci* apare scris cu *e*.

d) Acest grup de texte (scrieri în limba română cu alfabet latin redactate de străini) ni se pare important pentru că poate reda trăsături ale limbii vorbite în perioada contemporană lui Dosoftei; este vorba de scrieri ale unor misionari catolici prezenți în Moldova în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Dat fiind faptul că textele sunt redactate de străini, este de crezut că ei notau, în alfabet latin, formele limbii române așa cum le auzeau, în utilizarea lor cotidiană sau în biserică. Primul text la care ne referim este *Catehismul creștinesc* publicat de Vito Pilutio (*Dottrina christiana tradotta in lingua valacha dal Padre Vito Pilutio*, Roma, Nella Stamperia della Sac. Congr. de Propag. Fide, 1677) (Pantaleoni 2007: 47). Aici, verbul *a fi* are la indicativ prezent III singular formele *iest*, *ieszte*, *ijeszt*, *ieste*; forma pronumelui personal de persoana a III-a plural nominativ este *ie* (p. 16), verbele de conjugarea a IV-a au la indicativ prezent III singular terminația *-este* sau *-iest*: *izuoouoreste*, *domneste* (p. 7), *sluseste* (p. 11), *slobodzeste* (p. 13), *suinceszte* (p. 17), *tribuiest* (p. 18), *goneste* (p. 20) etc.. Alți termeni care ar arăta reducerea diftongului în poziție *e* sunt: *potere* (p. 2), *ledzce* (= *lege*, p. 18), *sufleteste* (p. 23). Oscilația unor notații, ca, de exemplu, *direpta* („semnul Kruci se face punend dentei mijna cie direpta en Kapul”, p. 2) / *derapta* arată că autorul nu a găsit o soluție unică de notare a diftongului *ea*; la aceasta se adaugă notații ca *krade* (= *creade*, p. 3), *à iaste* (p. 20), *achaia* (p. 21, dar *acheszte*, p. 9), care arată că Vito Pilutio a luat contact cu mai multe modalități de pronunțare.

Celelalte texte fac parte dintr-un manual de predici duminicale (*Conciones latinae-muldavo*, 1725) ale unui misionar catolic, Silvestro Amelio.⁹ Forma obișnuită a

⁷ Textul este editat de Ion Gheție, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982.

⁸ În afară de informațiile oferite la Pantaleoni 2007: 47, am consultat textul în ediția alcătuită de Gh. Chivu: *Dictionarium valachico latinum. Primul dicționar al limbii române*, Studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. Chivu, Editura Academiei Române, București, 2008.

⁹ Am consultat fragmentele reproduse la Ferro 2006: 217-234.

amplizarea fenomenului, am înclina să credem că sunetul pe care îl reprezentau slovele **ѣ, ѡ, ѧ** era diferit de *e*, iar acest lucru este confirmat de valorile pe care slovele în discuție le au în celelalte contexte.

În textele lui Dosoftei, alternanța **ѣ, ѡ / е** se explică, probabil, prin pătrunderea elementelor populare în limba scrisă; această alternanță poate fi pusă pe seama tipografului sau pe seama mitropolitului însuși: influență a etimonului, în cazul cuvintelor provenite din slavă, sau semn că pronunția sa obișnuită era alta decât cea populară. Suntem de părere, de aceea, că reproducerea cu alfabet latin a textului trebuie să respecte alternanțele grafice, pentru că sunt caracteristice unei anumite etape a limbii literare și semnificative pentru evoluția fenomenelor fonetice. Slovele **ѣ, ѡ, ѧ** au, deci, în *Parimiile preste an*, valoarea *ea* sau *e* deschis, așa cum sunt de acord majoritatea cercetătorilor; soluția propusă de N. A. Ursu în ediția *Psaltirii în versuri* și în cea a *Liturghierului*, echivalarea prin *e*, lasă în afara discuției această alternanță, care constituie o trăsătură importantă a scrisului lui Dosoftei (ca, de altfel, a majorității textelor românești din a doua jumătate a secolului al XVI-lea). De asemenea, echivalarea slovelor în discuție printr-un semn special, ca *é*, constituie o falsă soluție, care ridică alte probleme de transcriere, în funcție de contextul în care apare, și nici nu dă vreo informație asupra pronunției pe care o reprezintă.

Bibliografie

- Arvinte 1988: Vasile Arvinte, *Studiu lingvistic asupra primei cărți (Facerea) din Biblia de la București (1688), în comparație cu ms. 45 și cu ms. 1389*, în *Monumenta linguae Dacoromanorum*, Pars I-Genesis, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1988, p. 47-123.
- Avram 1964: Andrei Avram, *Contribuții la interpretarea grafeii chirilice a primelor texte românești*, în SCL, XV, 1964, nr. 1-5.
- Bărbulescu 1904: Ilie Bărbulescu, *Fonetica alfabetului chirilic în textele române din veacul XVI și XVII în legătură cu monumetele paleo-, sîrbo-, bulgaro-, ruso- și româno-slave. Cu o introducere despre „Felurile de scriere” și „Alfabetul cirilic și ortografia slavă” la români*, București, Tipografia „Universitară”, 1904.
- Densusianu 1997: Ovid Densusianu, *Histoire de la langue roumaine, Tome II. Le seizième siècle*, Ediție critică și note de V. Rusu, Prefață de B. Cazacu, Editura „Grai și suflet-cultura națională”, București, 1997.
- Ferro 2006: Teresa Ferro, *Misionarii catolici în Moldova*, Traducere de Cristian Alexandru Damian și Ștefan Damian, Editura IDC Press, Cluj-Napoca, 2006.
- Gheție 1968: Ion Gheție, *Contribuții la istoria trecerii lui ea la e (leage > lege). Prezența lui ea în Muntenia la începutul secolului al XVIII-lea*, în „Limba română”, an XVII, 1968, nr. 6, p. 501-508.
- Gheție 1997: Ion Gheție (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, Editura Academiei Române, București, 1997.
- Ivănescu 1944: Gheorghe Ivănescu, *Probleme capitale ale vechii române literare*, extras din „Buletinul Institutului de Filologie Română”, Iași, vol. XI-XII (1944-1945), 1947.
- Ivănescu 1989: Gheorghe Ivănescu, *Limba mitropolitului Dosoftei*, în *Studii de istoria limbii române literare*, ediție și prefață de Al. Andriescu, Editura Junimea, Iași, 1989, p. 53-59.

- Ivănescu 2000: Gheorghe Ivănescu, *Istoria limbii române*, ediția a II-a, Editura Junimea, Iași, 2000.
- Manea 2006: Laura Manea, *Dosoftei, Viața și petrecerea svinților. Studiu lingvistic*, Partea I, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2006.
- Onu 1973: Liviu Onu, *Critica textuală și editarea literaturii române vechi. Cu aplicație la cronicarii moldoveni*, București, 1973.
- Pantaleoni 2007: Daniele Pantaleoni, *Observații asupra textelor românești vechi cu alfaet latin (1570-1703)*, în „Philologica Jassyensia”, An III, nr. 7, 2007, p. 39-56.
- Pușchilă 1915: D. Pușchilă, *Molîtvenicul lui Dosoftei. Studiu*, în *Analele Academiei Române*, Tom XXXVI. Memoriile Secțiunii Literare, București, 1915, p. 1-114.
- Rosetti 1928: Alexandru Rosetti, *De l'interprétation des graphies doubles dans les textes écrits*, în „Bulletin de la Société de Linguistique de Paris”, Tome 29, nr. 86, 1928, p. 24-28.
- Rosetti 1964: Alexandru Rosetti, *Considerații asupra foneticii și fonologiei limbii române din secolul al XVI-lea*, în SCL, an XV, 1964, nr. 2, p. 127-133.
- Rosetti, Cazacu, Onu 1961: Alexandru Rosetti, Boris Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, București, Editura Minerva, 1961.
- Ursu 1974: N. A. Ursu, *Notă asupra ediției*, în *Dosoftei, Psaltirea în versuri*, Iași, 1974, p. XXIII-LX.